

Tudomány és társadalom a propaganda fogságában

Krasznai Zoltán: Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon. Publikon Kiadó, Pécs, 2012. 262 oldal

Krasznai Zoltán munkáját a recenziós ígérőben izgatottan, várakozásokkal tele kezdte el olvasni, mivel a szerző már előszavában ráirányítja olvasója figyelmét arra, hogy a szöveges forrásokon (a földrajztudomány kortárs eredményei és a tankönyvek) kívül vizuális kútfőket (képek és mozgóképek) is górcső alá vesz analízise során. Mégis ezekre az érdekes elemzésekre még hosszú oldalakon keresztül várnia kell az érdeklődőknek.

A bevezetésből, melyet a szerző igen rövid fejezetekre tagolt, megismerhetjük mindenekelőtt a korpuszt és a könyv szerkezetét, valamint a trianoni békeszerződés, illetve az azt követő időszak területi változásainak hatását a politikai gondolkodásra és a tudományos kutatásra. A következő egység részletes historiográfiai fejezet, mely kitér a földrajzoktatásról és -tudományról, valamint a térképekről szóló művekre, a békekonzferenciát és a békeszerződést taglaló munkákra. A fejezet legnagyobb erőnye az, hogy a szakma hiányosságaira, adósságaira is rávilágít, azonban jól ismert kötetek (például: Benedict Anderson nacionalizmusról szóló műve) összefoglalásával is hosszabb terjedelemben foglalkozik. Annak ellenére, hogy a fejezet címe *Kutatástörténet és módszertan*, a szerző saját kutatása során alkalmazott módszereiről keveset olvashatunk.

A következő részben Krasznai a földrajztudomány eredményeit veszi számba kronológiai rendben, az első világháború előtti vívmányok bemutatásával kezdve. Az

elemzés vezérfonalául a földrajzi mítoszok, toposzok, szimbólumok szolgáltak. A szöveges források vizsgálatából kiderül, hogy már az első világháború előtt kikristályosodtak a földrajztudományos prózában is gyakran felbukkantak a következő motívumok: Erdély mint „fellegvár”, a Kárpátok mint „határszéli bástyafal”, az ország Nyugat-Európa védőbástyája stb. (60–62. old.) A „nagy háború” alatt a földrajztudomány a propaganda egyik eszközévé vált, támogatta a politikai célokat, legyen az az elért területi növekedés jogosságának alátámasztása vagy később inkább az ország helyzetének megismertetése a szélesebb európai közvéleménnyel. A béketárgyalásokról és a két világháború közötti időszakról szóló fejezet fókuszában Teleki Pál és francia kollégája, Emmanuel de Martonne és az általuk készített térképek állnak. A szerző meggyőzően érvel a földrajztudomány kitüntetett szerepe mellett a béketárgyalások idején és az azt követő periódusban, szemléletesen elemzi a francia és a magyar tudós eltérő térképkészítési és térképhasználati stratégiáit, módszereiket és ezek diplomáciai eredményeit. Emmanuel de Martonne a román területi igények lelkes támogatója volt, aki földrajztudományi eszközökkel is alátámasztotta a dáko-román kontinuitás elméletét. Térképe a 19. századiakhoz képest ugyanazokat az új elemeket (elsősorban az etnográfiai és a népsűrűsége vonatkozó adatok egyidejű ábrázolását) tartalmazta, mint Teleki híres „vörös térkép”-e, ugyanakkor a román érdekeket szolgálta – sikeresen – a békekonzferencia alatt. Teleki lakatlan területeket is jelölt térképén, míg a régiókban de Martonne saját változatán román nemzetiségű lakosságot ábrázolt, továbbá fontos eltérés még, hogy a francia tudós külön csoportként jelenítette meg az

izraelitákat, valamint a magyarság létszámát 5%-kal csökkentette, s 3%-kal növelte a románokét. Nem csupán térképeik, de a két kutató sorsa sem alakult egyformán a későbbiekben: az első világháborút követő évtizedekben Teleki a revíziós propaganda fogságában alkotott, míg Emmanuel de Martonne munkásságát nem határozta meg ilyen erőteljesen a békekonferencia.

Ezt követően Krasznai az 1936-ban – többek között Teleki tollából – megjelent „Magyarország földrajza” című kiadványt vizsgálta, elemezve a kötet szóhasználatát, szimbólumait. A könyv íróinak meg kellett küzdeniük azzal a problémával, hogy a magyarok lakta területek nem egy országhoz tartoztak, a munka a nagyközönségnek szóló utópikus írásként született meg, melyben a szerzők a totális revízió mellett érveltek. A következő rövid – talán e helyre kevésbé illeszkedő – *Térképek a történeti kutatásban* című egységben a térképek értelmezési kereteire tér ki Krasznai, miután megállapította, hogy a történészek általában csupán illusztrációként használják a térképeket, s nem elemzik azokat.

A negyedik fejezet a földrajztankönyvek elemzésének eredményeit mutatja be ugyancsak kronologikusan, a világháború előtti vélekedésekkel kezdve. Az analízisből megtudhatjuk, hogy ebben az időszakban még nem volt jellemző, hogy a tankönyvek lapjain térképek szerepeljenek. Krasznai e ponton röviden vizsgálja a Magyarországra és a nem magyar nemzetiségekre vonatkozó szóhasználatot, melyet Trianonig az 1868-as álláspont hangsúlyozása határozott meg: egy politikai nemzet létezik csak az országban, de többféle nyelven beszélnek lakói. A tankönyveket a pejoratív jelzők kerülése jellemezte, és a két világháború közöttihez képest toleránsabb szóhasználat, melyek feladata az ország egységének és széttagolhatatlanságának a bemutatása volt. A békeszerződést követően publikált tankönyvekben azonban a térképek már gyakran teret kaptak, mivel segítségükkel ábrázolni lehetett a régi és az új határok által kialakult or-

szág közötti különbségek. A térképek propagandaeszközzé váltak, ami a második világháború alatt még hangsúlyosabbá vált.

A második nagy egység utolsó alfejezetei igazán érdekes adalékokkal gazdagítják ismereteinket, elsősorban vizuális forrásokra alapozva. A földrajzi atlaszok térképeinek elemzését a számtankönyvek feladatainak vizsgálatára színesíti, melyek ugyancsak a trianoni veszteségekkel függték össze, így is népszerűsítve a hivatalos propagandát már a kiskorúak körében is – egy másik tudományt is segítségül hívva. A plakátok elemzésekor szemtanúi lehetünk annak a folyamatnak, hogy a rajzokon eleinte még szükség volt a térképen kívül más elemre, kontextualizálásra is, majd a térkép emblémává vált, üzenete egyértelmű volt a kortársak számára. A térképeken kívül más, a plakátokon felbukkanó szimbólumokról és sokrétű asszociációkat keltő komplexebb motívumrendszerekről is tudomást szerzünk (például a Magyarországot megszemélyesítő Hungária szenvedése és Krisztus szenvedéstörténete, természeti jelenségek – az elmúlás – összekötése Trianonnal). A híradók főcímeiben, egyes slágerek szövegeiben is a revíziós propaganda bevett jelképeivel találkozhatott a kortárs néző-hallgató. Összegzésében Krasznai felhívja a figyelmet arra, hogy míg politikai-tudományos keretek között nem csupán a totális revízió tana, hanem mérsékeltbb nézetek is megjelenhettek, a tankönyvek, plakátok és mozgóképek ezeket egyáltalán nem továbbították a befogadók számára, kizárólag a teljes revízió eszméjét.

Az *Esettanulmányok* címet viselő harmadik nagy fejezetben először két régió fogalmának, jelentéstartalmának átalakulását tárja fel a szerző. A Kisalföldről azt állapítja meg, hogy a régió neve, amely az első világháború előtt ritkán bukkant fel, semleges fogalomnak számított, ami a háború után azonban jelentősen megváltozott. A terület nevét, mely egy a trianoni határok által szétszabdalt tájegységet jelölt, propaganda-célok szolgálatába állították, ezáltal még a

tankönyvekben is elveszítette semleges jelentését. A revíziós célok időszakos megvalósulása jól nyomon követhető, ha a fogalom használatát vizsgáljuk (intézmények, szervezetek alapítását, mint például a Kiszalárd-kutató Intézetét). A második bemutatott terület Kárpátalja, amelyről a szerző jobbra csak két világháború közötti eseménytörténeti áttekintést nyújt.

A könyv harmadik része egy talán kevésbé ismert eseményt és az ahhoz kapcsolódó kortárs magyar képzettársításokat ismerteti. A fejezet ugyan érdekes adalékokkal szolgál a nemzeti identitás és a vallás kapcsolatáról, ám a könyv témájához talán kevésbé szervesen kapcsolódik. A legenda szerint a limpias-i (Spanyolország) feszület Krisztusa öt hónappal a világháború végét követően megmozdulni látszott. A spanyolországi katolikusok – mivel az ország semleges volt – nem kötötték az eseményt az első világháborúhoz. Ez sokkal inkább jellemző volt azokra a nemzetekre, melyek harcoltak a háborúban, s Krisztus szenvedésében sajátjukat látták visszatükröződni. A magyar zarándokok érdeklődését nem csupán a feszület keltette fel, hanem az is, hogy a Habsburg-család Spanyolországban telepedett le, s maga Zita királyné is ellátogatott Limpias-ba. A magyar képeslapok ábrázolásai már a háború alatt is inkább Krisztust, mint Szűz Máriát jelenítették meg gyakrabban, ami ugyancsak hozzájárulhatott a zarándokhely népszerűségéhez. Az első világháború alatt a gyógyító, vigaszt nyújtó Krisztus tűnt fel a vizuális anyagokon, míg a háború után a szenvedéstörténet került a középpontba, összekapcsolódva Trianonnal és a veszteségekkel, a megcsontított országgal és térképpel, s a limpias-i Krisztus-ábrázolások is nagyobb teret kaptak. A limpias-i Krisztus-szobor másolatai – többek között a zarándokoknak köszönhetően – Magyarországon gyorsan terjedtek (például képek, medállok, illetve egy feszületmásolat a Gellért-hegyi barlangtemplomban). A szerző arra is felhívja figyelmünket, hogy ez az összekapcsolás (ország

szenvedése – krisztusi szenvedéstörténet) nem egyedi, hanem máshol is előfordult, például Lengyelországban, miután a 18. században a nagyhatalmak felosztották területét.

A zárófejezet a magyar államalapító szent király alakját vizsgálja a képi ábrázolásokon, arra keresve a választ, miként vált Szent István figurája a propaganda egyik központi elemévé. Az uralkodó neve számos kontextusban már a korábbi fejezetekben is feltűnt (például Szent István-i Birodalom, Szent István-i nemzeteszme) – többek között a már említett Teleki-féle kiadványban is. Míg az Osztrák–Magyar Monarchia korában nem volt egyértelmű az országalapító kultusza (ezzel szemben Árpád – főként a millenniumi ünnepek évtizedében – nagy népszerűségnek örvendett), a két világháború között ez jelentősen megváltozott, amit az 1938-as Szent István év is motivált. Nem csupán az uralkodó személye, a nevével fémjelzett – egykori – egységes ország eszméje kapcsolódott össze, hanem egy ereklye, a Szent Jobb országos bemutatása igazi kultuszt is teremtett. A Szent István-i országot paradicsomiként jelenítették meg, az ereklye országjárásához különböző, a terület egységességre utaló asszociációk kapcsolódtak (a Felvidékre is eljutott a Szent Jobb). Az első magyar királyt az élet minden területén népszerűsítették: a mindennapi életben az uralkodó magánéletével vált példaképpé, de reklámokon és hirdetésekben is felbukkant alakja, hogy szent személye (például kávé dobozon) elkísérje a hétköznapi emberét.

Összegzésében a szerző fejezetről fejezetre számba veszi eredményeit, s választ ad a bevezetőben feltett kérdésre: a fentebb tárgyalt szöveges és képi megjelenítések és változásai gyakorolhattak-e hatást a nemzeti identitásra. Könyve alapján meggyőző a következtetése, mely szerint míg a terület, a térkép korábban nem játszott fontos szerepet a nemzeti identitás építőelemei között, Trianont követően ez alapvetően megváltozott, ekkor épült be a nemzetről alkotott

önképbe a területi szempont is. Az ehhez kapcsolódó viszony azonban nem tekinthető harmonikusnak. Mivel a terület csonka volt, de a propaganda azt sugallta, hogy csak a teljes revízió fogadható el, így a területi veszteségek a kortársak számára nem voltak feldolgozhatók, és ezt a frusztrációt a propagandagépezet több évtizeden keresztül gerjesztette és fenntartotta. E periódusban már széles társadalmi rétegek számára vált elérhetővé a propaganda által közvetített kép (hirdetéseken, plakátokon, híradókon és képeslapokon keresztül), így eredménye is jól kitapintható.

A kötetet kilencvenhárom, többnyire színes kép zárja, melyek egy része eddig nem publikált térkép, továbbá plakátok és hirdetések. A könyv némileg megőrizte disszertációjellegét, ami érződik stílusán, néhol elaprózott struktúráján, de mindez nem von le következtetéseit értékéből. A recenzió mindenkinek, akit a két világháború közötti magyar történelem, a propaganda vagy a vizuális források elemzése érdekel, csak ajánlani tudja Krasznai Zoltán munkáját.

TAMÁS ÁGNES 5